

Розділ IV
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 82-94Машуков

В. В. Шевченко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

**СПОГАДИ В. Д. МАШУКОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
САДОВО-ПАРКОВОГО ПРОСТОРУ КАТЕРИНОСЛАВА**

У сучасних вітчизняних дослідженнях з історичної урбаністики важливу роль відіграють еґо-документи, зокрема мемуари, в яких описано життєдіяльність міських поселень. Їхня цінність полягає у можливості побачити місто та його повсякдення у той чи інший період очима окремої особи — мешканця або мандрівника. Одним із небагатьох джерел особового походження для вивчення розвитку Катеринослава наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. є спогади архівіста, археографа і краєзнавця Володимира Дмитровича Машукова, видані в 1910 р. Незважаючи на те, що цими мемуарами доволі часто послуговуються науковці, вони потребують ретельного аналізу щодо потенційних можливостей як інформаційного ресурсу. Метою представленої статті є студіювання спогадів В. Машукова у джерелознавчому контексті, з акцентуванням уваги на питаннях формування садово-паркового простору міста.

Установлено, що особливістю мемуарів В. Машукова є значне цитування у власній розповіді уривків зі спогадів та творів інших осіб. Такий прийом автор використав навмисно, щоб показати читачеві Катеринославу в історичній ретроспективі.

Виявлено, що відомості про зелені зони рекреації містяться у двох із п'ятнадцяти розділів — “Сади міста Катеринослава” та “Глава додаткова”. Найдокладніше описано найдавніші Міський і Потьомкінський сади/парки, а також Яковлевський сквер. Зокрема висвітлено обставини заснування садів і

зміни власників, спроби благоустрою території, наведено статистичні дані про кількість і видове різноманіття зелених насаджень. Також із тексту можна з'ясувати ставлення містян до парків — якому місцю відпочинку віддавали перевагу, які фактори впливали на їхній вибір та які дозвіллі практики реалізовували. Сукупно це дає змогу сформуванню загального уявлення про трансформації садово-паркового простору Катеринослава від останньої третини XVIII ст. до 1910 р.

Ключові слова: історичне джерело, В. Машуков, Катеринослав, спогади, сад, парк, міський простір.

V. V. Shevchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

V. D. MASHUKOV'S MEMOIRS AS THE SOURCE OF STUDYING THE GARDEN AND PARK SPACE OF KATERYNOSLAV

Abstract

Ego-documents, in particular memoirs describing the life of urban settlements, play an important role in the current domestic research on urban history. Their value is the ability to see the city and its everyday life in a given period through individual's eyes — resident or traveler. Memoirs of archivist, archeographer and local historian V. Mashukov, published in 1910, there are one of the few sources of personal origin to study the development of Katerynoslav in the late nineteenth — early twentieth century. Although scientists often use these memoirs, they need careful analysis of potential opportunities as an information resource. The purpose of this article is to study the V. Mashukov's memoirs in the context of source studies, focusing on the formation of garden and park space of the city.

It was established that the peculiarity of V. Mashukov's memoirs is a significant citation in his own story of excerpts from the memoirs and publications of others. The author deliberately used this method to show the reader Katerynoslav in historical retrospect.

Revealed that information about green recreation areas is contained in two of the fifteen sections — “Gardens of Katerynoslav” and “Additional Chapter”. The oldest City and Potemkin gardens / parks, as well as Yakovlevsky minipark are described in detail. In particular, highlighted the circumstances of the establishment of gardens and change of owners, attempts to improve the territory, statistics on the number and types of diversity of greenery. Also from the text, it is possible to find out the attitude of the townsfolk to parks — which place of rest they preferred, which factors influenced their choice and which leisure practices they implemented. This allows us

to form a general idea of the transformation of the garden and park space of Katerynoslav from the last third of the XVIII century until 1910.

Keywords: *historical source, V. Mashukov, Katerynoslav, memoirs, garden, park, urban space.*

У сучасній вітчизняній історичній науці, яка поступово відходить від знеособлення минулого й дедалі більше спрямовується на розуміння ролі людини у суспільних процесах, спостерігається зростання уваги дослідників до джерел особового походження, зокрема мемуарної літератури. Така тенденція характерна і для студій з історичної урбаністики, що не випадково. Его-документи, попри їхню суб'єктивність, є не тільки джерелом фактичної інформації, а й дають змогу “заирнути” у внутрішній світ пересічних мешканця/ки міста, відчуті їхні зацікавлення, запити та проблеми. Вони незамінні для формування уявлення про повсякдення і сприйняття подій, що відбувалися навколо, оскільки часто містять унікальні відомості, незафіксовані в інших видах історичних джерел. Значимості їм додає і той факт, що мемуарів, у яких описано життєдіяльність міських поселень Російської імперії, залишилося дуже мало¹. Одним із таких джерел для вивчення розбудови Катеринослава як модерного міста є спогади Володимира Дмитровича Машукова.

Кадровий військовик за професією, за покликанням він був пристрасним дослідником минувшини, переважно релігійної історії. Після закінчення 1-го Павлівського військового училища (Петербург), двадцятилітнім юнаком В. Машуков прибув до 133-го піхотного Сімферопольського полку в Катеринослав, де прослужив майже 30 років. Щорічні відпустки він використовував не лише для відвідин рідні, а й для подорожування з метою збирання матеріалів про церковні пам'ятки. Побувавши впродовж 1890–1910 рр. у 31 губернії Російської імперії, В. Машуков сформував фотоколекцію, в якій налічувалося 1460 номерів негативів. На початку ХХ ст. був активним учасником Катеринославської губернської ученої архівної комісії, цікавився різноманітними аспектами історії міста і краю. Перебуваючи на театрах бойових дій у роки російсько-японської та Першої світової воєн, збирав відомості про життя та побут китайців, фотографував старовинні дерев'яні храми Галичини, фіксував епізоди з похідного життя полку².

---

¹ *Нестеренко В. О.* Міський простір Харкова: історія забудови та заселення (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2018. С. 48.

² *Архінова Т. А.* Машуков Володимир Дмитрович // Енциклопедія сучасної України: beta-версія. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=67290; *Ей же.* Фотоколекция В. Д. Машукова в Днепропетровском историческом музее: проблемы атрибуции. Дата

По собі Володимир Дмитрович залишив низку публікацій у різних збірниках, журналах і газетах (“Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии”, “Церковные ведомости”, “Русский паломник”, “Екатеринославские губернские ведомости”, “Приднепровский край”, “Русская правда”), книги “Материалы к изучению церковной старины Украины” (Харьков, 1905), “Воспоминания о городе Екатеринославе (1887–1910 гг.)” (Екатеринослав, 1910) та особистий архів, що зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (м. Дніпро). Проте його професійна і громадська діяльність, а також наукова спадщина, донині залишаються маловивченими. І якщо інформативний потенціал матеріалів із релігійної тематики та фототеки В. Машукова деякою мірою схарактеризовано³, то зібрані ним документи з історії Катеринослава й Катеринославської губернії за 1772–1912 рр., що згруповані в окрему справу особистого архіву, потребують ґрунтовного дослідження й систематизації. Також, на сьогодні, не здійснено й докладного аналізу творів В. Машукова, зокрема видання “Воспоминания о городе Екатеринославе (1887–1910 гг.)” (далі — “Воспоминания”), хоча сучасні вітчизняні науковці (О. Бублик, М. Кавун, В. Лазебник, Т. Портнова та ін.⁴) доволі часто ним послуговуються, як одним із основних джерел для вивчення розвитку Катеринослава в модерну добу. Тому метою цієї розвідки є студіювання “Воспоминаний” у джерелознавчому контексті, з акцентуванням уваги на питаннях щодо формування садово-паркового простору міста.

Спогади охоплюють період від моменту приїзду В. Машукова в Катеринослав у вересні 1886 р. до червня 1910 р., оскільки видання приурочувалося до головної тогорічної події краю — Південноросійської об-

---

оновлення: 10.12.2009. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0096.html>; *Фаримець А. М.* В. Д. Машуков — діяч Катеринославської ученої архівної комісії // 3 минувшини Подніпров'я (Зб. матеріалів наук. конф., присвяч. Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р.). Дніпропетровськ, 1995. С. 60–63.

³ *Фаримець А. М.* Архівні матеріали В. Машукова як джерело з релігійної історії // Музей і майбутнє (допов. та повід. наук. конф. до Міжнародного дня музеїв, травень 1997 р.). Дніпропетровськ, 1998. Дата оновлення: 04.04.2012. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0534.html>; *Архипова Т. А.* Фотоколекція В. Д. Машукова...

⁴ *Бублик О. Г.* Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2017. 471 с.; *Кавун М. Е.* Сади і парки в історії Катеринослава-Дніпропетровська. Книга 1. Парк імені Т. Г. Шевченка. Дніпропетровськ, 2009. 144 с.; *Лазебник В. И.* Неизвестная Екатеринославщина: исторические очерки. Днепропетровск, 2012. 450 с.; *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. Дніпропетровськ, 2008. 104 с.

ласної виставки⁵. Зі слів автора, він не прагнув створити систематичний літопис міста, а спробував висвітлити окремі, найбільш вражаючі [з погляду В. Машукова. — *В. III.*], перетворення, виклавши їх у п'ятнадцяти тематичних розділах. Це, своєю чергою, дало б змогу учасникам і відвідувачам виставки побачити зміни, що відбулися у місті за якихось 20–25 років⁶.

Особливістю мемуарів В. Машукова є значне цитування у власній розповіді уривків зі спогадів та творів інших осіб, опублікованих у різних виданнях. Передбачаючи, що такі вкраплення можуть стати предметом критики, Володимир Дмитрович наприкінці зазначив, що зробив це навмисно, керуючись бажанням згрупувати цікавий, однак доволі розпорошений матеріал із ранньої історії Катеринослава та подати його читачеві якомога повніше⁷.

Інформація про садово-парковий простір Катеринослава міститься у двох розділах: “IX. Сади міста Катеринослава” та “XV. Глава додаткова”. Перший із них присвячено двом найдавнішим паркам/садам міста — Миському та Потьомкінському. Причому, завдяки прийому цитування, їх представлено переважно в історичній ретроспективі. Наводячи уривки з твору історика і статистика А. Скальковського “Опыт статистического описания Новороссийского края”, спогадів місцевого старожила М. Риндовського, документів Новоросійської казенної палати та інших повідомлень, опублікованих на шпальтах газети “Екатеринославский юбилейный листок”⁸, а також із листів викладача Катеринославської духовної семінарії Г. Титова⁹, В. Машуков окреслює процес закладення та розвитку парків/садів від останньої третини XVIII ст. до середини XIX ст.

Запропоновані увазі читача описи містять відомості про заснування садів, обставини їхнього переходу до інших власників, розміри території та благоустрій, статистичні дані про кількість і види зелених насаджень тощо. Так, обидва сади з'явилися завдяки “пристрасному любителю садівництва” запорізькому козакові Глобі. Наприкінці 1780-х років він

---

⁵ Південноросійська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка, організована Катеринославським губернським земством, тривала з 1 липня до 30 вересня 1910 р. у Технічному саду Катеринослава.

⁶ *Машуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе (1887–1910 гг.). Екатеринослав, 1910. С. 4–5.

⁷ Там же. С. 88–89.

⁸ “Екатеринославский юбилейный листок” — газета, спеціальне видання Катеринославської міської думи, приурочене століттю заснування міста. Виходила в квітні–травні 1887 р.

⁹ *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. Одесса, 1849.

продав своє перше “дітище” на пагорбі над Дніпром князю Г. Потьомкіну для влаштування резиденції з палацом та парком, і переселився в нижню частину міста, заклавши новий сад. Як виглядав сад Глоби за його життя — невідомо. Наведено тільки дані А. Скальковського про те, що після смерті козака, в 1793 р. він відійшов місту і був приписаний до суконної фабрики, у зв’язку з чим у ньому посадили черсак¹⁰.

Щодо парку Г. Потьомкіна того ж періоду, то Г. Титов обмежується заувагами про його красу та зібрання “з усіх країн світу найчудовіших дерев і квітів”. Більш докладне роз’яснення цієї тези знаходимо у А. Скальковського, за твердженням якого, для облаштування парку до Катеринослава з польського маєтку князя Дубровно¹¹ доставлено оранжерею разом із 29 садівниками. Окрім того, було завезено фруктові дерева з Малоросії та Молдавії, звідки також прибули 12 фур виноградних лоз та кілька болгар-виноградарів¹². Картину флористичного різноманіття оранжереї уточнено у витязі з документу Новоросійської казенної палати, відповідно до якого в 1797 р. там налічувалося 507 екзотичних дерев, чагарників та трав’янистих рослин, а саме: “дерев: лаврових — 40, померанцевих — 10, арабський померанець — 1, апельсин — 1, помадані — 5, лимон — 1; щеп: померанцевих — 18, диких померанців — 191, кателер — 1, фіг — 76, миртусів — 2, ліврус цинус — 4, розанів — 16, гранатів — 10, таксів — 5, флюс пансоніс — 6, ананасів — 10, жасмину — 19, цересів — 12, ципрезусів — 4, портулаку — 66, персиків — 5, абрикос — 4”¹³.

Згідно з цитованими В. Машуковим текстами на зламі XVIII–XIX ст. обидва сади зазнали кількох пертурбацій. Наприкінці 1790-х років їх офіційно залишили без догляду, а оранжерейні рослини продали за 1039 руб.¹⁴ Проте в 1805 р. за поданням генерал-губернатора герцога дюка де Рішельє на стан озеленення Катеринослава звернув увагу імператор Олександр І. За його повелінням сади набули статусу “казенних” і мали утримуватися за державні кошти. При цьому було вирішено

---

¹⁰ **Черсак** (рос. ворсянка, ворсильная шишка) — рід багаторічних трав’янистих рослин, супліддя (так звану ворсувальну шишку) яких використовують у текстильній промисловості для наведення ворси на вовняні та інші вироби.

Машуков В. Указ. соч. С. 44.

¹¹ **Дубровно** (біл. Дуброўна) — місто Вітебської області Білорусі. У XVI–XVIII ст. містечко входило до складу Речі Посполитої. У 1772 р. відійшло до Російської імперії й належало Г. Потьомкіну до 1791 р.

¹² *Машуков В. Указ. соч. С. 44.*

¹³ Там же. С. 44–45.

¹⁴ Там же. С. 44.

“нижній” сад відкрити для публіки, а “верхній” — використати для розвитку систематичного садівництва з метою забезпечення Новоросійського краю фруктовими й рідкісними деревами та рослинами. Пізніше, у 1817 р., на базі останнього за проектом дійсного статського радника Коптеніуса було створено помологічне товариство. Тоді ж заснували й училище садівництва, котре в 1842 р. реорганізовано в училище 2-го розряду¹⁵ з можливістю навчати там 8 учнів за державні кошти й 6 — на комерційній основі. У 1843 р. до “верхнього” саду було приєднано ділянку землі для улаштування розплідника. Незабаром тамтешні зелені насадження (дуб, клен) доповнили більше ніж п'ятьма тисячами штук шовковиць, тополь та інших видів рослин. Загалом, за даними А. Скальковського, у середині XIX ст. у саду росло кілька сотень тисяч екземплярів різноманітних рослин, зокрема: фруктових дерев — 31 094, лісових дерев — 192 837, кущів — 23 438, квітів й оранжерейних рослин 569-ти сортів — 5642, лікарських, олійних і фарбувальних рослин 27-ми сортів — 1936. Також на “правильних” плантаціях культивували 71 сорт городини¹⁶. Свідченням того, що зусилля щодо відновлення й розширення саду виявилися не марними є відомості про його річний прибуток — 1694 руб. 65 коп. сріблом та збирання у 1846 р. 12 тис. коконів тутових шовкопрядів¹⁷. Зазначене вище опосередковано підтверджував і Г. Титов, описуючи сад як “величезний і багатющий”, що утримувався у “зразковому порядку”, єдиним недоліком якого було застійне озеро¹⁸.

Збагатити уявлення про стан саду в 1820–1840-х роках допомагає уривок зі спогадів катеринославського старожила М. Риндовського. Із нього довідуємося, що сад займав близько 40 десятин (що цілком узгоджується з даними А. Скальковського — $36\frac{1}{4}$ дес.) землі, хоча згодом значну частину його території було розпродано під забудову. На півночі він межував із Болотною площею, на заході — з Острожною (Тюремною) площею, зі сходу — з Катериненським проспектом, на півдні — з приватними садибами. Із відділень саду згадано великі городи й парники,

---

¹⁵ Згідно з указом Сенату від 5 березня 1842 р. для підготовки садівників-практиків у Російській імперії запроваджувалися спеціальні навчальні заклади — училища 2-го розряду з чотирирічним строком навчання. Безкоштовно здобувати знання у них могли виключно діти державних селян. Див.: О заведении в некоторых губерниях образцового садоводства: Сенатский, по Высочайшему повелению, 5 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 17, ч. 1. № 15358. С. 156–159.

¹⁶ *Машуков В.* Указ. соч. С. 43.

¹⁷ Там же. С. 44.

¹⁸ Там же. С. 45.

виноградник, місце для розведення й “виховання” шовковичних черв’яків. Однак найбільше уваги приділено так званій американській частині саду, як і власне історії її формування. За спогадами М. Риндовського її появу пов’язували з подорожуванням Російською імперією на початку 1820-х років двох квакерів із Америки. Відвідуючи південь країни, вони на декілька днів зупинилися в Катеринославі. Приймаючи гостей та бажаючи якось їх розважити, губернатор вирішив влаштувати прогулянку у міському саду, яким тоді опікувався садівник Гуммель. Останній настільки захоплювався зумів показати сад і розповісти про нього, що закордонні відвідувачі поцікавилися, чим вони можуть стати в пригоді. У відповідь Гуммель попросив надіслати з Америки саджанці незвичних дерев, аби спробувати їх акліматизувати в даній місцевості. Квакери пообіцяли виконати прохання і дотримали свого слова. Через рік, незважаючи на відсутність належних шляхів сполучення, через одеський порт дерева були доставлені до місця призначення. З дозволу помоллогічного комітету їх висадили посередині саду, де вони успішно прижилися. Проте старожил зауважив, що після смерті Гуммеля це відділення, як і увесь сад, поступово спустошувалося та занедбувалося, й до 1887 р. там не лишилося жодного “заморського переселенця”¹⁹. Водночас М. Риндовський високо оцінював діяльність Гуммеля із благоустрою саду. Він характеризував його як особу, “душею і тілом віддану саду”, як “ідеал колишнього типу німця за чесністю, працелюбством, невтомною турботою про довірену йому справу й відмінним її знанням”²⁰.

Значно менше у наведених уривках подано інформації про долю парку Г. Потьомкіна в першій половині XIX ст. Зокрема можна дізнатися, що він перейшов у власність катеринославського дворянства. Однак коли це відбулося — ніде не зазначено, тільки вказано, що, займаючи 30 дес. землі, він ніби вінком обрамив заново відбудований дім дворянського зібрання [колишній палац. — *В. Ш.*]²¹. У 1830–1840-х роках сад фактично не упорядковували, хоча й підтримували у чистоті. Він радше нагадував ліс, аніж пейзажний парк. “Тепер він примітний тільки своїм чудовим, мальовничим розташуванням, — писав Г. Титов. — Він увесь майже на горі, над самим Дніпром. Дикі, скелясті береги, неймовірні краєвиди, що відкриваються звідусіль, особливо на околиці й дніпровське судноплавання, цілюще повітря — роблять прогулянку в цьому саду надзвичайно

¹⁹ Там же. С. 46–48.

²⁰ Там же. С. 46, 48.

²¹ Там же. С. 43.

приємною”²². І ця природня краса приваблювала жителів Катеринослава, для яких парк став “улюбленим гульбищем”²³.

Власне, викладеним вище вичерпується так звана цитувальна частина розглядуваного розділу “Воспоминаний” В. Машукова. Можна стверджувати, що представлений матеріал дає змогу сформулювати загальне уявлення про розбудову зазначених парків. Утім, на наш погляд, використаний автором прийом має для сучасного дослідника як переваги, так і певні вади. З одного боку, зіставивши наведені з різних джерел уривки, можна якоюсь мірою верифікувати окремі факти. При цьому зауважимо, що здійснений нами порівняльний аналіз тексту “Воспоминаний” та доступних першоджерел засвідчив високу точність їх дослівного цитування. Це, своєю чергою, опосередковано підтверджує й достовірність цитат із тих видань, які не збереглися дотепер. З іншого боку, В. Машуков обмежився простим викладом фрагментів за їхніми авторами, не переймаючись групуванням матеріалу за об’єктом опису, чи наданням коментарів і пояснень до них. Наприклад, у цитованих текстах спостерігається деяка неузгодженість щодо найменування садів. На їхнє позначення використано назви “нижній”, “верхній”, “казенний”, “міський”, “кн. Потьомкіна”. Причому трапляється, що в різних частинах оповіді одного і того ж автора [йдеться про А. Скальковського] різні сади фігурують під однією назвою — “нижній”²⁴. В оману може ввести і словосполучення “в нижній частині міста”. Дещо прояснити ситуацію допомагають вказівки на місцеположення садів, їхніх власників (Г. Потьомкін, держава, місто, дворянське зібрання) та основне призначення (садівництво чи публічні гуляння). Однак В. Машуков ніяких спеціальних зауваг з цього приводу не зробив²⁵. Тому виникає необхідність у подальшому науковому пошуку, уточненні окремих фактів і подій на основі залучення додаткових джерел, зокрема й картографічних.

---

²² Там же. С. 45.

²³ Там же. С. 43.

²⁴ Там же. С. 42–44.

²⁵ У різноманітних публікаціях плутанина з назвами катеринославських садів зберігається й донині. Річ у тім, що в офіційних документах їхнє найменування визначалося за течією Дніпра. Тобто сад Глоби, розташований в низовині ближче до в’їзду в місто, позначали як “верхній”, а парк Г. Потьомкіна на пагорбі — як “нижній” (див., наприклад, план нагірної частини Катеринослава 1834 р. URL: <https://gorod.dp.ua/photo/maps/pagor1834.jpg>). Натомість містяни, зважаючи більше на рельєф, називали їх навпаки. Про цю особливість, зокрема, зауважує дослідник минувшини Катеринослава, історик, краєзнавець і публіцист М. Кавун. (Див.: *Кавун М.* Геній міста. Історія городських парков. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=181).

Далі письмову розповідь про зелені куточки відпочинку катеринославців продовжують вже власні спогади Володимира Дмитровича. Невеликі за обсягом, вони фактично окреслюють кілька аспектів розвитку двох найбільших садів міста. Зокрема простежуються трансформації, котрих ті зазнали до початку XX ст. Казенний “верхній” перетворився на міський, а та його частина, де було училище садівництва (ліквідоване на той момент), збереглася як розплідник і отримала назву “Технічний сад”. За садом на пагорбі закріпилося найменування “Потьомкінський”²⁶.

За свідченнями В. Машукова в 1890–1910-х роках було реалізовано низку заходів щодо благоустрою парків. Так, у Міському саду упорядкували широку прогулянкову алею, облаштували місце для запуску феєрверків, а згодом — великий відкритий майданчик у центрі. Також у ньому функціонували літній театр, буфет і павільйони для продажу прохолодних напоїв. Певний період там орендував приміщення і Катеринославський англійський клуб. Значно менше уваги приділяли Потьомкінському саду. Хоча дворянське зібрання, у чийй власності перебував парк, намагалося шукати різні способи для покращення його стану, наприклад, здаючи в оренду приватним особам. У “Воспоминаниях” повідомляється про дві такі спроби. Першого разу в саду встановили лавки, сцену, де вечорами грала музика, відкрили буфет і провели електричне світло. Проте підприємець прорахувався, організувавши все це лише на невеликій огороженій ділянці, вхід до якої передбачав купівлю квитка. Оскільки добропорядних відвідувачів було мало, а ближче до завершення гулянь через паркан туди перелазило чимало іншої публіки, затія зазнала фіаско. Усі споруди було знесено, а освітлення знято. Вдруге орендну угоду уклали в 1909 р. Тоді у користування передали значно більший масив парку, включно із зовнішнім входом, забезпечивши у такий спосіб його платне відвідування. Вартість квитка залежала від часу доби і становила вдень 7 коп., а ввечері — 15 коп. В. Машуков вказує на значні зміни у благоустрої саду, що відбулися за нових орендарів. Зокрема він повідомляє про улаштування тераси, електричного освітлення, встановлення чималої кількості лавок, розчищення доріжок, висадження молодих дерев і розбиття квітників, а також про зведення альтанки, естради з півкруглим навісом та ресторану²⁷.

Проте, як згадує автор далі, місцева інтелігенція й поціновувачі світських забав направлялися майже завжди у Міський сад. “Там, — пише він, — вся публіка скупчувалася переважно тільки на одній, доволі

²⁶ Машуков В. Указ. соч. С. 49.

²⁷ Там же. С. 49–51.

широкій, найулюбленішій алеї, прокладеній від літнього дерев'яного театру паралельно проспекту в напрямку Технічного саду. Інші доріжки пустували і ходити ними вважалося непристойним”²⁸. Зазвичай під час гулянь у саду грав військовий оркестр. Узимку центром розваг ставав каток, який улаштували на тамтешньому озері²⁹.

Потьомкінський сад катеринославська еліта відвідувала лише пару разів навесні, й відкривши, так би мовити, літній сезон, перебиралася до Міського. Володимир Дмитрович убачав причини такого ставлення можливих мешканців у занедбаності парку й нестачі до 1910 р. елементарних умов для комфортного відпочинку, у вигідному розташуванні Міського саду в центральній частині, а ще — у відсутності зручного транспортного сполучення, на кшталт електричного трамваю. Водночас В. Машуков відзначив таку особливість Потьомкінського саду, як спуск до Дніпра, і те, що на його березі розміщувався яхт-клуб та приватні човнярі, котрі займалися катанням публіки, а раніше, навіть, були купальні. Звернув увагу він і на так званий “бичок” — місцину з надшвидкою течією поблизу сусіднього Богомолівського острова, яку учнівська молодь і деякі дорослі використовували для екстремальних розваг³⁰.

Схарактеризувавши Міський і Потьомкінський сади, В. Машуков, на жаль, лише обмовився про існування інших рекреаційних зелених зон, якот Німецького саду на перетині Єлисаветградської вулиці й Пушкінського проспекту, саду Катеринославського громадського зібрання, саду “Акваріум” та “ще дрібніших розважальних садів”³¹. Винятком став Яковлевський сквер, опис якого подано у завершальному (“Додатковому”) розділі “Воспоминаний”. Із нього дізнаємося, що сквер улаштовано не раніше 1886 р. і названо на честь колишнього міського голови Івана Михайловича Яковлева. Тривалий час у ньому гуляла переважно прислуга. Проте на початку ХХ ст., після встановлення оплати за вхід у Міському та Потьомкінському парках, сквер виявився фактично єдиним безплатним місцем для прогулянок у центральній частині Катеринослава. У 1910 р. його територію суттєво оновили, збагативши великим квітником, фонтаном, сценою, тиром, гойдалками у вигляді човнів і безліччю лавок. Усе це, укупі з рестораном і павільйонами для продажу напоїв та морозива, сприяло тому, що сквер набував дедалі більшої популярності серед містян³².

---

²⁸ Там же. С. 49.

²⁹ Там же. С. 49–50.

³⁰ Там же. С. 50–51.

³¹ Там же. С. 49.

³² Там же. С. 79.

Отже, “Воспоминания” В. Машукова — це специфічне історичне джерело, особливістю якого є поєднання власних спогадів автора з розлогим цитуванням творів інших осіб. Сукупно це дає змогу простежити загальні трансформації, котрі відбулися у Катеринославі від моменту його заснування до 1910 р., зокрема й щодо зелених зон рекреації містян. Водночас мемуари становлять значну цінність для дослідження питання рецепції садово-паркового простору катеринославцями. Вони дозволяють виявити якому місцю відпочинку віддавали перевагу містяни, які фактори впливали на їхній вибір та які дозвіллі практики реалізовували в кожному із садів.

REFERENCES

1. Arkhipova, T. A. (2009, December 10). Fotokolleksiia V. D. Mashukova v Dnepropetrovskom istoricheskom muzee: problemy atributatsii. Retrieved from <http://www.museum.dp.ua/article0096.html> [in Russian].
2. Arkhipova, T. A. (n. d.). Mashukov Volodymyr Dmytrovych. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*: beta-versiia. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=67290 [in Ukrainian].
3. Bublik, O. G. (2017). *Dzherela z istorii mis'koi zabudovy Katerynoslavshchyny kintsia XVIII — pochatku XX st.* [The sources on the history of the city building Katerynoslavshchina in the late eighteenth — early twentieth century] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Farynets, A. M. (1995). V. D. Mashukov — diiach Katerynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komisii. In *Z mynuvshyny Podniprov'ia* (Zb. materialiv nauk. konf., prysviach. Mizhnar. dnu muzeiv, 17 travnia 1994 r.) (pp. 60–63). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Farynets, A. M. (2012, April 4). Arkhivni materialy V. Mashukova iak dzherelo z relihijnoi istorii. In *Muzej i majbutnie* (dopov. ta povid. nauk. konf. do Mizhnarodnoho dnia muzeiv, traven' 1997 r.). Dnipropetrovsk. Retrieved from <http://www.museum.dp.ua/article0534.html> [in Ukrainian].
6. Kavun, M. (n. d.). Genii mesta. Istoriia gorodskikh parkov. Retrieved from https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=181 [in Russian].
7. Kavun, M. E. (2009). *Sady i parky v istorii Katerynoslava-Dnipropetrovska* (Vol. 1: Park imeni T. H. Shevchenka). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
8. Lazebnyk, V. I. (2012). *Neizvestnaia Ekaterinoslavshchina: istoricheskie ocherki*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
9. Mashukov, V. (1910). *Vospominaniia o gorode Ekaterinoslave (1887–1910 gg.)*. Ekaterinoslav. [in Russian].
10. Nesterenko, V. O. (2018). *Mis'kyj prostir Kharkova: istoriia zabudovy ta zaseleння (kinets' XVIII — pochatok XX st.)* [Kharkiv urban space: the history of buildings and population (the end of XVIII — the early XX century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Portnova, T. (2008). *Mis'ke seredovysche i modernizatsiia: Katerynoslav seredyny XIX — pochatku XX st.* Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
12. Titov, G. (1849). *Pisma iz Ekaterinoslava*. Odessa. [in Russian].